

Ольга ГАЙДАМАЧУК

кандидат філософських наук, доцент кафедри українознавства,
культурології та історії науки
Національного технічного університету
"Харківський політехнічний інститут", м. Харків;
дослідниця групи "Призма Україна" на Форумі трансрегіональних студій, м. Берлін

ORCID: 0000-0002-0005-1380

Email: Olha.Haidamachuk@khpі.edu.ua

ВІЙНА / ПРОБУДЖЕННЯ¹

Анотація. Стаття присвячена дослідженню мотиву пробудження у дискурсі українців про їхній досвід війни, яка, ламаючи інерцію звичного повсякдення й пришвидшуючи час, змушує всіх і кожного гартувати свій погляд у тотальну невизначеність майбутнього й невідкладно реагувати на всі виявлені нею слабкості у системі захисту. Зрушивши з заціпеніння численні суспільні процеси в Україні (що може бути "нагодою" (Я. Грицак) для термінової їх модернізації), війна вимагає (індивідуального, суспільно-державного, міжнародного) пробудження, дослідження багатоманіття проявів якого на індивідуальному рівні здійснюється тут на матеріалі 13 усних напівструктурованих інтерв'ю, записаних автором протягом осені 2022 року. Виявлені в транскрибованих текстах інтерв'ю приклади пробудження (у прямому і переносному значеннях) класифіковано за п'ятьма різновидами, а саме прокинутися як: 1) припинити спати, 2) почати діяти, 3) усвідомити, 4) переосмислити, 5) перебудувати пам'ять. До кожного різновиду підібрано по три приклади з різних інтерв'ю, а також проаналізовано смислові і тональні відмінності наведених прикладів. Основні результати дослідження представлено в створеній автором Таблиці 1, яка супроводжується докладними коментарями. Жоден з виявлених різновидів не є лейтмотивом дискурсу опитаних українців, які переважно комбінували кілька різновидів пробудження у своїх розповідях, подекуди фрагментарних і суперечливих. У подальшій перспективі автор планує дослідити мотив пробудження на ширшому матеріалі, залучивши матеріали ще п'яти колекцій інтерв'ю, зібраних іншими учасниками дослідницької групи "Prisma Ukraïna", а також тексти наукової, публіцистичної і художньої літератури.

Ключові слова: війна, пробудження, різновиди пробудження, пам'ять, тональність спогадів

Olha HAIDAMACHUK

PhD,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute", Kharkiv,
2024 Prisma Ukraïna Fellow
at the Forum Transregionale Studien, Berlin

WAR / AWAKENING

Abstract. The article is devoted to the research of the motif of awakening in the discourse of Ukrainians about their war experience. Breaking the inertia of the usual everyday life and speeding up time, the war forces everyone to harden their gaze into the total uncertainty of the future and immediately react to all the weaknesses in the defence system revealed by it. Having moved from numbness numerous social processes in Ukraine (which can be an "opportunity" (Ya. Hrytsak) for their urgent modernization), the war needs an (individual, social-state, international) awakening, the study of the multiplicity of its manifestations at the individual level is carried out here on the material 13 oral semi-structured interviews recorded by the author during the fall of 2022. The examples of awakening (literally and figuratively) revealed in the transcribed texts of the interviews are classified according to five kinds, namely, waking up as: 1) stop sleeping, 2) start acting, 3) realize, 4) rethink, 5) rebuild memory. Three examples from different

¹ Статтю підготовлено завдяки підтримці Gerda Henkel Stiftung.
This article was prepared with the support of the Gerda Henkel Stiftung.

interviews were selected for each kind, and the semantic and tonal differences of the given examples were also analyzed. The main results of the study are presented in Table 1 created by the author, which is accompanied by detailed comments. None of the identified kinds of awakening is the leitmotif of the discourse of the interviewed Ukrainians, who mainly combined several kinds of awakening in their stories, which are sometimes fragmentary and contradictory. In the future, the author plans to investigate the motive of the awakening on a wider material, involving the materials of five more collections of interviews conducted by other participants of the Prisma Ukraïna research group, as well as scientific, journalistic, and fiction texts.

Keywords: war, awakening, kinds of awakening, memory, tonality of memories.

... війна не жде...

Леся Українка "Кассандра" [21, с. 34].

Постановка проблеми. Майбутнє і минуле зустрічаються в "тепер" як різні його проєкції. Війна захоплює знеацька², тим самим ламаючи інерцію сприйняття часу, "не жде" приготувань, прискорює час³, ускладнює стосунки з майбутнім, з довготерміновими планами, а також підриває впевненість⁴ у завтрашньому дні. Вона тут-і-тепер актуалізує минуле для відстеження причинно-наслідкових зв'язків як основи для аналізу, прогнозів, тактик і стратегій життя у війні⁵, "тимчасовість" якої загрожує затягнутися на роки: "війна – це марафон" [12, хв. 45.10], можливо, на все життя чи й назавжди. Кидаючи виклик через (не)відомі / (не)відтерміновані небезпеки, вона водночас змушує кожного гартувати свій погляд у майбутню невизначеність, хай якою страхотливою вона би не здавалася, і готуватися до найгіршого⁶, не дозволяючи нікому заколисати свою пильність підступними "мрійсленнями"⁷. Гартувати погляд допомагають досвід, пам'ять й (нетривке, але регулярне) озирання в минуле, красномовність старовинних руїн якого ще переконливіше лунає на фоні свіжих руїн вже цієї війни: "For nowhere does the past speak so eloquently to the solitary musings of the scholar

as from the midst of ruins"⁸ [30, с. 58]. Цей багатоголосий хор минулого через теперішнє звертається до майбутнього, яке багато в чому залежить від того, красномовність яких саме руїн⁹ виявиться зрештою найпереконливішою¹⁰, адже загроженими є не тільки українська ідентичність, мова, культура, державність, а й весь демократичний світ [15, хв. 20.50]. В реєстрі загроженості війна вимагає (індивідуального, суспільно-державного, міжнародного) пробудження, осмислення багатоманіття проявів якого у дискурсі українців щодо їхнього досвіду війни¹¹, а також чинників, які розпорюшують / консолідує / заколискують його, присвячена ця розвідка.

Аналіз наукових публікацій. Увагу до назрілої необхідності національного пробудження привертала багато українських письменників, митців, громадських

² Сприйняття війни як раптовості підтверджується і на прикладі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., про яке, зокрема, пише Denys Shatalov як про the "... war (which took everyone by surprise)" [31, с. 89].

³ За спостереженням Ярослава Грицака, "війни - це такі, знаєте, великі прискорювачі часу" [1, Хв.: 15.10].

⁴ Ця невпевненість може проявлятися як застрягання в тимчасовості, про що, наприклад, пише Valeria Lazarenko: "The feeling of "permanent temporariness" has been persistent among Ukrainians since March 2022" [29].

⁵ (Закордонний і вітчизняний) інтерес до історичного минулого України підіграла поточна війна.

⁶ Наприклад, до майбутньої нової війни, лекала якої, згідно з В. Залужним, вже нині формує ця "війна перехідного періоду" [8].

⁷ Неологізм, запропонований Наталці Зубар на її запит лаконічно перекласти англійське *wishful thinking* у значенні "видавати бажане за дійсне, марні сподівання"

URL: https://www.facebook.com/search/top?q=%D0%BC%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F&locale=uk_UA

⁸ "Ніде минуле не звертається настільки красномовно до поодиноких міркувань розуму, що пізнає, як серед руїн".

⁹ Наприклад, руїни Національного музею Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (на Харківщині) красномовно засвідчують геноцидні наміри кремля. Американського професора Джона Холла руїни цього музею, а також десятків інших українських церков, пам'яток, музеїв, театрів переконали в невідповідності подібних злочинів, бо дійсно йдеться про прицільне знищення української культури. [24]. На початку липня 2024 після ретельного розслідування Служба безпеки України заочно оголосила підозру полковнику збройних сил росії з українським прізвиськом Івану Панченку (командиру 159-го винищувального авіаційного полку Західного військового округу) за злочинний наказ здійснити авіаудар по Національному музею на Харківщині 7 травня 2022 (більше деталей - на офіційному сайті СБУ, URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-povidomya-pro-pidozru-rosiiskomu-polkovnyku-yakui-nakazav-udaryty-po-muzeiu-hryhoriia-skovorody-na-kharkivshchyni>)

¹⁰ "If the destruction war causes is not followed by the construction of a new world, then the task is not to achieve democracy in war but to preserve democracy at war." [28, с.67]

¹¹ Протягом 2022-2023 рр. в рамках проекту Prisma Ukraïna: War, Migration, Memory (Forum Transregionale Studien in Berlin) авторка цієї статті провела 13 усних напівструктурованих інтерв'ю з українцями в Берліні. Корпус цих транскрибованих дискурсів тут досліджується в множинній перспективі "пробудження", яке прямо чи опосередковано проявилось в дискурсі українців.

діячів і науковців¹² упродовж XIX–XXI ст. Історіографію впливу повсякдення українців у протистоянні імперській шовіністичній політиці на національне пробудження¹³ у другій половині XIX – початку XX ст. вивчала Н. Семергей [18], а вплив самого пробудження на Галичині XIX ст. на формування державності – А. Гопшта [5]. Якщо Ю. Присяжнюк вивчає історіографію європейського впливу на модерне пробудження українців [17], то А. Гальчинський присвятив свою монографію темі національного пробудження [3]. У свою чергу, С. Шебелист вказує на позитивні наслідки революції Гідності і початку російсько-української війни 2014 р.: “(р)еволюція гідності та ще більшою мірою підступна путінська агресія на сході неймовірно згуртували українців, прискоривши процес прощання з імперією, пробудження власної ідентичності й усвідомлення спільної відповідальності за долю держави” [22, с. 440]. У руслі посилення цього ефекту А. Вітченко з колегами досліджували особливості духовного пробудження юнацтва у системі національно-патріотичного виховання [2]. Актуальність теми пробудження в контексті поточної російсько-української війни підкреслює О. Гомілко: “українська культура потребує національного пробудження” [4, с. 55]. Водночас дослідниця вказує на суттєві відмінності українського пробудження від руху воук і культури скасування в західній культурі.

Мета статті – в контексті повномасштабної війни Росії проти України дослідити багатоманіття проявів пробудження (у прямому і переносному значеннях цього слова) у дискурсі українців про їхній досвід війни.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна¹⁴, початок якої закарбувався в пам’яті багатьох українців як ранкове пробудження від вибухів, з *одного боку*, асоціюється з кошмаром, а з *іншого боку*, спонукає ще й до метафоричного (інтер¹⁵)національного¹⁶ пробудження (словами

Л. Костенко, “опритомнення”). Адже, *по-перше*, для багатьох українців 24 лютого почалося не з дзеленчання чи пицання будильників, а з потужних артилерійських обстрілів чи гулу літаків¹⁷, звуки яких відчувало не тільки вухо, а й все тіло. Шок від усвідомлення “ненормальності” реальності, в яку їх змусили прокинутися 24 лютого (сновидячи прокинутися в кошмар), водночас з панікою природно міг викликати бажання “прокинутися назад” і разом з тим марні сподівання на “перечекати, пережити це страшне сновидіння”, аж доки це *неправильне не-до-прокидання* не нормалізується само по собі, як це зазвичай буває уві сні: яким би жахливим не було сновидіння, його розвіують сонячні промені, щойно вдасться відкрити очі. Однак переконання, що “все буде добре”, щойно спливе час кошмару, заколисує саму здатність прокинутися.

Натомість, *по-друге*, метафоричне національне пробудження в *реальність-якою-вона-є* сталося, щойно відпало пручання вірити в саму можливість масштабів подібної агресії у XXI ст. Разом з тим, історики нагадали про минулі рецидиви “братньої любові” північного сусіда до українців. Зрештою наче склалися всі пазли: чіткіше проявилася генеалогія цих споконвічних взаємин. Це пробудження в реальність є знаковим, значущим і визначальним, адже саме воно дозволило згуртуватися перед екзистенційною загрозою не тільки для українців, а й для всього людства, яке, на щастя, не змовчало¹⁸. Оця згуртованість, здатність до якої взимку 2022 вразила самих українців своєю потужною дієвістю і силою, повсякчас зазнає медійних атак в інформаційній війні, оскільки РФ постійно шукає слабину в єдності українців, щоб ослабити спротив, розפורшити й дезорієнтувати згуртованість.

Вплив цієї відверто нищівної, нічим не завуальованої війни¹⁹ важко переоцінити: “Russian aggression towards Ukraine in recent years has had a profound impact on the country. Despite the tremendous destruction inflicted on the people, the economy, and the infrastructure, it has triggered a strong sense of national unity, with Ukrainian citizens coming together in defense of their sovereignty and territorial integrity. As a result, Ukraine has gained a greater sense of subjectivity as a state, asserting its independence

¹² Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, О. Новаківський, І. Базилович, О. Духнович, М. Лучкай, А. Добрянський, Л. Костенко, О. Забужко тощо.

¹³ Щоправда Н. Семергей використовує слово “пробудження” як синонім слова “відродження”, по суті, ігноруючи суттєві відмінності як значення цих слів, так і тих явищ, що вони позначають.

¹⁴ У масмедійних засобах період російсько-української війни, який розпочався з повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022, називають по-різному: “повномасштабна”, “відкрита”, “велика” [https://www.village-culture.com.ua/village/culture/cultural-question/336339-diskusiya-pro-termin-velika-viyna], що потребує ретельного осмислення. Останнім часом з незрозумілих причин залунало визначення “велика” [6], [11] тощо.

¹⁵ Посол України в Британії Валерій Залужний у своїй промові 21 липня 2024 р. закликає саме до пробудження й іноземні демократичні суспільства: “Вільні та демократичні нації та їхні уряди мають прокинутися й задуматися: як захистити своїх громадян та їхні країни.” [8].

¹⁶ Заклики до національного (українського) пробудження мають довгий історичний шлейф в українській культурі, що є перспективною темою окремого дослідження.

¹⁷ Документальний фільм «Як у вас почалося 24 лютого?» (5 січня 2023) на YouTube-каналі Ukraïner представляє досвід життя дієвих українців під час війни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2gczd90p32Y

¹⁸ Вірш Олександра Олеся “Європа мовчала” критикує політику невтручання і відповідну реакцію міжнародної спільноти на Голодомор 1930-х в УСРР. Докладніше про це “мовчання” та його наслідки пише Л. В. Онишко [14].

¹⁹ “Фіговий листочок” кремлівського визначення “спеціальна військова операція” не здатен навіть своїм сарказмом прикрити численні факти неоголошеної повномасштабної війни.

on the global stage.” [27, p. 303]. Саме масштабна на всю Україну російська агресія революційно зрушила з пробуксовуючого заціпеніння численні суспільні процеси в Україні, як-то: розвінчання нав'язаних пострадянських міфів, деколонізація²⁰, українізація, зацікавлення українською історією, мовою, культурою локально, регіонально й геополітично, в черговий раз актуалізуючи питання Євроінтеграції і вступу України до НАТО тощо.

Для багатьох українців війна стала “шоковою терапією”, адже вона не тільки змогла “прискорити процес її [української нації] опритомнення, її повноцінного входження у світове співтовариство” [9, с. 9], відмови від статусу “фантому Європи” [9, с. 10], а й зцілення власної історичної пам'яті від “амнезії” [9, с. 10], яку була діагностувала Ліна Костенко в кінці ХХ століття. На позитивний ефект пришвидшення важливих процесів в Україні внаслідок війни вже у ХХІ ст. звертає увагу О. Гомілко: “Війна значно прискорює процеси деколонізації української культури, виявляючи її відкритість до європейської інтеграції та світового співробітництва” [4, с. 57]. В основі всіляких пришвидшень / прискорень, спричинених війною, – терміновість / невідкладність / нагальність змін, від яких залежить виживання, бо, як було зазначено на початку статті, “війна не жде”. І навіть спричинюючи чи “пришвидшуючи” пробудження, вона так само “не жде”.

Мотив “пробудження” прямо чи опосередковано лунає майже в кожному інтерв'ю з українцями щодо їхнього досвіду в цій війні. Група українських дослідників в межах проекту “Prisma Україна: War, Migration, Memo” зібрала протягом 2022–2023 рр. більше сотні інтерв'ю. Внесок авторки цієї статті в спільну колекцію²¹ – 13 напівструктурованих усних інтерв'ю, записаних на диктофон і згодом транскрибованих (близько 240 сторінок тексту). Саме на матеріалах цих 13-ти інтерв'ю (з українцями різних регіонів України, протягом листопада–грудня 2022 року) в цій статті проведено аналіз мотиву “пробудження”. Аналіз виявив 5 різновидів пробудження, що відображено у Таблиці 1 нижче. Якщо такі різновиди, як: *пробудитися*, *почати діяти* й *усвідомити* відповідають прямому й переносним значенням (слова “прокинутися”), наведеним у тлумачному словнику української мови, то такі його різновиди, як:

переосмислити і *перебудувати пам'ять* вказують на непередбачені словником різновиди “пробудження”.

У представленій нижче Таблиці 1 до кожного різновиду підібрано по три приклади з різних розмов. Відмінність у тональності (наприклад, за інтенсивністю вираження емоцій чи за мірою схильності до позитивного / негативного ладу) наведених прикладів співвідносна з якістю і глибиною самого пробудження.

1. *Прокинутися* у прямому значенні – це *припинити спати, пробудитися*. Однак наведені приклади пробудження відхиляються від “норми”, оскільки респонденти згадували своє пробудження 24 лютого 2022 року: попри відповідний часовий атрибут пробудження – *зранку*, респонденти всіляко підкреслюють “ненормальність”²² свого пробудження, тобто його вимушеність, загроженість і звукову неадекватність (*под грохот канонады, потрапили під удар, кричать, від вибухів*). Знову переживаючи травматичний досвід незворотного поділу життя на “до” і “після”, респонденти з діапазону емоційної нейтральності / стриманості переходили переважно на діапазон тривожно-трагічних тональностей. І вже тому це пробудження суттєво виходить за межі прямого / буквального значення: раз-і-назавжди прокинутися в незворотно змінену реальність-війну, пекучу правдивість чого засвідчує розділений спільний досвід: *моя сім'я і ми, я і мої сусідки, моя дружина і я*.
2. Прокинутися у переносному значенні як почати діяти – тут це одна з реакцій на загрозу чи стрес (заціпеніння – (проти)дія – втеча), таке собі дієве оговтання. Йдеться не просто про якусь активність, а про свідоме намагання долати інерцію чи йти проти течії заради того, щоб вибороти собі бодай острівець свободи волі: чи то індивідуально – в мороці трагічно-моторошних новин пробивати шлях промінням світла, чи то як колективну стратегію – війну сприймати як “зірковий час” стрімкого остаточного відділення й усамостійнення²³.

²² Цікаво, що Леонід Плющ у передмові до українського видання своєї книги “У карнавалі історії” підмічає “ненормальність” радянського часу: радянський період в історії України він називає “особливим часом, коли дія виходить, випадає з нормального, усталеного часу”, але впродовж цього “випадання з історії” відбувається “своя локальна історія”. І тільки після розпаду Радянського союзу “Україна (і всі інші комуністичні країни) повертаються в загальнолюдську історію” [16, с. 51]. Вочевидь, у цій війні в протиставлення вступили не тільки різні “норми” часу, а й різні історичні наративи.

²³ Кризь юнацький максималізм (*максимально, найкращий, повністю, виключно, дуже неправильно, дуже багато* тощо) 20-літньої респондентки лунає засвоєна мудрість успадкованого травматичного досвіду українців, розчути який допомагає Я. Грицак: “...держава Україна народилася, власне, у вогні революцій і воєн <...>, через те вона має дуже тяжкі родові травми, які відчуваються протягом декількох поколінь” [1, Хв.: 17.47-18.07].

²⁰ Наприклад, Ольга Гомілко пише: “Парадоксально, що українська культура, яка явно потребує деколонізації, лише з початком повномасштабної війни Росії розпочала активно говорити про свою деколонізацію” [4, с. 50].

²¹ Повна колекція включає 13 інтерв'ю О. Гайдамачук, 21 інтерв'ю М. Гоманюка (більше 180 сторінок), 25 інтерв'ю Н. Зайцевої-Чіпак (більше 430 сторінок), 8 інтерв'ю А. Мозолевської (більше 50 сторінок), 21 інтерв'ю В. Середи (майже 250 сторінок) і 16 інтерв'ю Д. Шаталова (380 сторінок). Попри те, що кожен дослідник мав власну тему і власний запитальник, кілька запитань були спільними для всіх, що дозволяє залучати в різних дослідженнях більше емпіричного матеріалу.

Таблиця 1. П'ять різновидів пробудження

1.прокинутися ²⁴ = букв. пробудитися	2.прокинутися= перен. почати діяти ²⁵	3.прокинутися= перен. усвідомити ²⁶	4.прокинутися ²⁷ = перен. переосмислити	5.прокинутися= перен. перебудувати пам'ять
“Моя сім'я прокинулася о 5-тій ранку “под прохот канонады”. Ми жили на північній Салтівці. І зразу потрапили під удар” (харків'янка 60+).	“Я стала більше жити у моменті. Та кожен день помічати якісь події” (харків'янка 20+)	“Деся або в цей вечір чи на другий день до мене прийшло якесь усвідомлення, що це щось таке дуже-дуже погане” (львів'янка 20+).	“Війна все змінила. Війна перевернула життя моєї сім'ї, життя усіх українців. Війна змусила нас переосмислити те, що було раніше, і по-іншому подивитися на те, що буде згодом” (харків'янка 60+).	“Ми жили в дуже гарній країні, в дуже класному такому середовищі. І тільки зараз розумієш, що ти не цінував те, що було тоді” (українець з Херсонщини 20+).
“це була 8 ранку, я проснулася в гуртожитку. Я проснулася від того, що сусідки кричать. Думаю: «Якісь неадекватні! Чого кричати?». (...) Вони такі кричать: «Війна, війна почалася!»” (львів'янка, 20+)	“...максимально зараз найкращий час, щоб культурно повністю відділитися від них... і створити ці ютуб, тіток майданчики виключно в Україні, того що вони ж дуже хитрі і дуже неправильно роблять. І це зараз треба зробити і дуже багато речей, які треба зробити зараз, бо зараз – це прям те, що треба” (львів'янка, 20+)	“дуже часто ми прив'язуємо себе до матеріальних речей і я так само, але якось зрозумілося, що треба вмійте це все залишати, відходить від цього. Що ті стіни, які в тебе є вдома, – дуже добре, що вони є, але вони не найголовніші” (родом з Донеччини харків'янка 40+).	“В общении с украиноязычными знакомыми я стараюсь переходить тоже на украинский язык. Или, например, в транспорте, когда я с кем-то разговариваю по телефону (...), мне комфортнее перейти на украинский, чтобы люди не подумали, что я из России” (харків'янка 40+).	“жизнь была абсолютно запланированная, все было ...расписано наперед, были планы... Думаю, что тогда нам казалось, что мы были счастливые” (харків'янка 40+).
“Уранці моя дружина проснулася від вибухів. Я ще спав” (киянин, 60+)	“Я навчилася бачити прекрасне і круте у кожній миті. Я до цього дійшла нещодавно” (полтавчанка, 20+).	“завдяки війні, люди (...) відчули свою приналежність до творення історії. І свою відповідальність” (родом з Казахстану харків'янка 40+)	“Свобода, коли вона у тебе є, ти її не цінуєш, якщо забрали твій дім, твою країну, ти починаєш її цінувати” (полтавчанка 20+)	“Потім, коли 24 лютого настало, ми розбіглися, і ми згадували це, то я кажу: «Ми знали, що це таке буде. Що щось буде не так (...)». І я розумію, що більше ми не будемо так гуляти, як раніше” (полтавчанка 20+)

Таблицю створено автором статті - О. Г.

²⁴ 1) Переставати спати, дрімати; пробуджуватися від сну; будитися, просипатися // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁵ 2) *перен.* Виходячи зі стану спокою, застою і т. ін., ставати активним, діяльним. // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁶ 3) *перен.* Проявлятися, виникати (про думки, почуття, стан і т. ін.). // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁷ Словникове значення 4) не трапляється в текстах інтерв'ю: *перев. недок., діал.* Зрідка зустрічатися, траплятися. <https://sum11.com.ua/prokydatysja/> Натомість чітко простежується зсув в осягненні дійсності, тобто зміни в її осмисленні.

І хоча наведеним прикладам властивий радше позитивний діапазон тональностей, варто зазначити, що, по суті, протидія містить потужний потенціал негативу (агресія у відповідь на агресію тощо).

3. *Прокинутися* у переносному значенні як *усвідомити* – це нарешті досягнути якусь подію, явище у тій повноті, яка раніше була недоступна чи то через своєрідну полуду на очах / сліпу пляму, чи то через брак кількох елементів (пазлів) цілісності. Так, Оксана Забужко ділиться спостереженням, що на її пам'яті Захід тричі “відкривав для себе Україну” [7, с.129], адже щоразу, та ще й досі, перешкоджає “полуда” [7, с.132], яку системно сипле в очі іноземним спільнотам російська пропаганда. Війна з “полудою” в інформаційному полі ведеться постійно і, отже, нові відкриття ще попереду.

У першому прикладі йдеться про особисте переживання певного зашкалу емоцій, який певний час заважав сприйняти реальність, усвідомлення якої згодом приходиться через відчуття чогось дуже-дуже-поганого (сильні відчуття все ще затуманюють ясність сприйняття). У другому прикладі респондентка через узагальнююче *ми* підводить до особистого досвіду свідомого зсування акцентів / зміщення в ієрархії цінностей: (колись) *найголовніше* – (тепер) просто *дуже добре*. За цим прочитується усвідомлення, що домівка є чимось більшим за суму стін, ієрархію яких: *тих, що є / нема вдома* – змінено під тиском пережитого. Якими б дорогими (буквально й переносно) не були стіни власної доміки, щойно вони в небезпечному середовищі стають загрозливою пасткою для всієї родини, то поступаються своїм місцем в ієрархії цінностей чужим, але безпечнішим стінам. Дистанціювання як набути / здобути вміння. У третьому прикладі респондентка обирає дистанцію дидактично-пафосного безособового узагальнення (*люди*) досвіду, відчуття якого ще не викристалізувалося в ясність усвідомлення.

4. *Прокинутися* у переносному значенні як *переосяснити* – значить не просто змістити чи уточнити акценти, а радше – після критичної ревізії системи власних поглядів на якісь події / явища / тощо одержанті зрештою цілком оновлене осмислення, яке певним чином є точкою неповернення (до попереднього осмислення). Про вимушену через війну зміну оптики йдеться у першому прикладі: *війна перевернула життя, війна змусила переосмыслити, по-іншому подивитися*. Навряд чи подібний досвід передбачає тимчасовість глибоких змін і тим більше повернення до попередньої (дискредитованої) оптики. Саме про дискредитацію йдеться і в другому прикладі, оскільки російськомовна українка з Харкова соромиться (почувається *дискомфортно*) за кордоном у публічному просторі серед випадкових іноземців-незнайомих говорити телефоном російською мовою, яка в її свідомості перетворилася на маркер росіянина (агресора). Попри те, що російсько-

українська війна триває з 2014 року, тільки повномасштабне вторгнення Росії в Україну, позбавивши її можливості жити у власному домі, змусило її переосмыслити свою ідентичність. Крім того, само-обмеження у вживанні російської мови у публічному просторі можна інтерпретувати як протест проти привласнення кремлем права на “захист” всіх російськомовних, особливо після демонстрації того, що собою такий “захист” і “звільнення” представляють. У третьому прикладі йдеться про досягнення через ефект втрачених можливостей справжніх цінностей, де метафора власного дому / простору теж відіграє центральну роль. Порівняння досвіду мешкання в своєму (втраченому) домі з досвідом проживання в чужому (орендованому) житлі оприявнює раніше непомітні сенси свободи²⁸ (як в масштабі приватного простору, так і в масштабі простору чужої країни).

5. *Прокинутися* у переносному значенні як *перебудувати пам'ять* значить ретроспективно, під впливом нового / поточного досвіду, змінити свої спогади (їхню оцінку чи якість). Цілком звичайне, зі своїми численними недоліками, життя “до” травматичних подій більшість респондентів оцінює як цілком щасливе, хоча фактично переживання цього щастя як таке відсутнє у пам'яті, але “приписане” туди постфактум під впливом пережитого згодом травматичного досвіду, як, наприклад, у першому прикладі: *тільки зараз розумію* (тепер перебудовуєш свій спогад про минулий досвід того), *що не цінував*. І схожим чином у третьому прикладі респондентка “перепише” свої спогади про колишнє життя, ретроспективно додаючи в них колективні передбачення: *Ми знали, що це таке буде*. Другий приклад відрізняється від двох попередніх насамперед своєю тональністю, бо під впливом нового досвіду у спогаді про щастя минулого життя саме щастя ставиться під сумнів, попри те, що поточне життя, схоже, не має ні колишньої розпланованості, ні, отже, визначеності: (зараз) *Думаю, що тоді* (ретроспективно) *нам казалося* (тобто не були, а просто здавалося), *що ми були щасливі*. Разом із втратою інерції *життя за планом* забракло впевненості у щасті такого життя. І якщо в першому й третьому прикладах відчувається акцент на втраченому (минулому, якому ретроспективно приписують більшу цінність), то в другому

²⁸ Л. Филипович і О. Горкуша, порівнюючи “руський мір” і “український світ”, звертають увагу і на особливу цінність свободи для українців: For Ukrainians, the value of freedom is fundamental for both ontological and anthropological models. Here freedom is understood in its positive connotation (freedom to create something new, better, more comfortable, freer). This is an inalienable property of every effective conscious person. [25, p. 26]

прикладі відчувається акцент на набутому (майбутньому, яке через сумнів ретроспективно знецінює якість минулого життя).

Виявлені різновиди пробудження засвідчують суттєві зрушення у ставленні українців до себе, до єдності, до своєї країни, до часу в усіх його вимірах, до власної пам'яті тощо. Однак очевидно, що виявлені п'ять різновидів (пробудитися як припинити спати, як почати діяти, як усвідомити, як переосмислити чи як перебудувати пам'ять) далеко не вичерпують весь потенціал можливостей, заданих, наприклад, Ліною Костенко в її міркуваннях про національну ауру українців. Те, наскільки глибоким і багатоплановим може бути пробудження, варто проілюструвати цитатою з одного інтерв'ю, взятого А. Мозолевською:

“Війна (сміється)... Війна – це руйнація, це смерть, це біль. Але, з іншої сторони, це зміцнення, це свідомість, це розуміння, це любов, це усвідомлення себе, життя, цінностей, переосмислення цінностей, напевно, навіть десь в першу чергу, коли ти, тікаючи з дому не забираєш, не знаю, золото і дорогі прикраси, а забираєш сімейні фотографії. Тому що ти не знаєш, чи ти повернешся додому. Змінилося переосмислення того, наскільки ми були сліпими до Росії, до музики, до культури. Коли почав розбирати з 91-го, а потім ще далі туди назад, на 100 років назад історію, ти розумієш, скільки нас справді знищували, вбивали. Не розумієш, чому це було стерто, пробачено. Розумію, що це все внеслося з пропагандою, але дуже хочеться працювати, знімати, говорити, щоб більше цього не повторилося” (українка 25+ з Києва).

Багатоплановість цього пробудження проявляється як в багатоманітті його тональностей (бентежність, трагізм, траур, але й стійкість, зібраність, щирість, уразливість, самокритика, непоступливість, обурення, спротив, наснага тощо) чи в задіяності історичної пам'яті, так і в масштабуванні індивідуального пробудження на колективне, поколіннєве, генераційне, національне пробудження. Себто пробудження – це складний і тривалий процес: “пробудження, крім позначення певного психофізіологічного стану, означає також і перехід до нового бачення світу. В цьому контексті вельми важливо, що пробудження є водночас опам'ятанням і спам'ятанням своєї ідентичності, глибинної сутності і, водночас, вихід із стану спокою, застою, стагнації; пробудження є проростанням, заклик до активної діяльності. Людина будиться, просипається, опам'ятовується, приходить до себе, оживає, думає і вирішує, повертається загалом до власних первнів – питомих вихідних спадкових засад мислення, думання, поведінки і діяльності” [10, с.176]. Звернімо увагу, що автори концентрують своє комплексне визначення “пробудження” довкола осердя “пам'яті”: опам'ятання, спам'ятання, опам'ятовується, повертається до власних первнів. А пам'ять, в свою чергу, актуалізує минуле.

Задовго задивлятися в те минуле, яке, здавалось би, відоме як безпечне і під впливом війни, можливо, сприйняте за ідеальне, – це ризикувати потрапити у пастку, бо “ідеалізоване” заднім числом минуле, якою б спокусливою не здавалася “втеча” в нього, заступає реальність, заколисує пильність і посилює вразливість. Тому важливий не зачарований погляд в минуле, а критичне переосмислення здобутого досвіду, включно з визнанням, аналізом, розбором помилок задля щонайменше мінімізації їх у майбутньому. Але також задля якісної перебудови тих суспільних систем, які регулярно дають збій. Крім того, варто розуміти, що минуле й, особливо, інтерпретації історій про нього нерідко використовують як зброю [32, с. 327] в цій гібридній війні. Як зброя функціонує навіть тональність ворожнечі в медіадискурсі: “В умовах повномасштабної війни мова ворожнечі легітимована як засіб дегуманізації ворога, є формою зброї, використовується в публічному й офіційному дискурсах, перетворюється на специфічний жанр медіамистецтва тощо” [20, с. 115]. Важливу роль також грає тональність спротиву й стійкості, закорінені в поколіннєву пам'ять: час від часу обертатися на минуле, оновлюючи пам'ять і спираючись на історичний досвід, варто вже для того, щоб пам'ятати, хто ти, хто радше на твоєму боці, а хто радше твій ворог, і звідки твоя сила. Леонід Плющ підкреслює необхідність переосмислення історії для визначення майбутнього: “Політика є історія, обернута у майбутнє. Ми не можемо змінити минулого, але можемо його переосмислити, і залежно від того, який сенс ми вкладаємо в історію, визначиться майбутнє” [16, с. 29]. Війна як прискорювач часу (Я. Грицак) не зволікає з позбавленням нас минулого-теперішнього-і-майбутнього, але водночас саме вона змушує нас гартувати свій погляд у тотальну невизначеність і готуватися до найгіршого, не дозволяючи нікому заколисати нашу пильність підступними “мрійсленнями” (Н. Зубар).

Висновки і пропозиції. Дослідивши мотив пробудження в дискурсі 13-ти цивільних українців про їхній досвід війни, виявлено п'ять різновидів пробудження, переважна більшість яких мають метафоричне значення. Жоден з виявлених мотивів пробудження в їх різноманітті (прокинутися як припинити спати, почати діяти, усвідомити, переосмислити, перебудувати пам'ять) не є лейтмотивом дискурсу українців. Радше в кожному з проаналізованих 13-ти інтерв'ю спостерігається певна комбінація кількох різновидів пробудження, які часом проявляються фрагментарно чи суперечливо. Тому перспективним здається подальше дослідження мотиву пробудження на ширшому матеріалі, зокрема шляхом аналізу текстів інтерв'ю решти п'яти колекцій, зібраних дослідницькою групою “Prisma Ukraina”, а також через порівняння і зіставлення мотивів пробудження в різних наукових, публіцистичних і художніх текстах.

Отже, війна не тільки жорстоко пробуджує (від сну чи забуття), а ще й терміново гуртує для кращої координації й співпраці в режимі “максимальної концентрації сил для виживання” [8]. Хоча війна безжально зриває маски (поляризує свій-чужий) й люто нищить, але водночас вона ж відкриває нові можливості для всіх тих, хто крізь марево невизначеності рухається вперед, працює на перспективу. Тобто важливо сприймати, словами українського історика Ярослава Грицака, війну не тільки як катастрофу, а ще й як нагоду, як сприятливі умови для невідкладної модернізації [12, хв. 36.20]. Тим більше, що сприятливі умови ця війна відкриває не тільки для України. Так, наприклад, Тімоті Гартон Аш пише про відкриття великих можливостей як для України, так і для Європи [23]. Але це справедливо і для всього цивілізованого світу.

- Війна як катастрофа. Війна як нагода. Подкаст Ярослава Грицака. 5 червня 2023. Тривалість 42.36. *YouTube Channel “Ukrainians”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1ITfW32NT0Y>
- Вітченко А. О., Антоненко Т. С., Горовий О. В. Духовне пробудження юнацтва у системі національно-патріотичного виховання. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2023. 2(106). С. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-45-58>
- Гальчинський А. С. Час національного пробудження. Публіцистичне есе. Київ: НІСД, 2004. 152 с.
- Гомілко О. Деколонізація української культури: політика воук чи національне пробудження? *Філософська думка*, 2023. 3. С. 49–58. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049>
- Гопшта А. Вплив пробудження національної свідомості українців на західноукраїнських землях у XIX ст. на формування державності. *Молодий вчений*, 2023. 1 (113). С. 14–18. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-4>
- Долгов І. Велика війна в Україні і ядерний шантаж РФ: небезпечна стратегія Кремля, березень 2024. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3837360-velika-vijna-v-ukraini-j-adernij-santaz-rf-nebezpecna-strategia-kremla.html>
- Забужко О. Найдовша подорож. Київ: Видавничий дім “КОМОРА”, 2022. 168 с.
- Залужний В. Російсько-українська війна як війна перехідного періоду. *Українська Правда*, 22 липня 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/22/7466922/>
- Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. *Наукові Записки*. 1999. Том 17. Філологія. С. 3–10. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43036277-9461-4d24-b6a3-a18/content>
- Крисаченко В., Степико М. Національне пробудження. *Політичний менеджмент*, 2005. С. 173–179.
- Матвіїшин І. Чи змінила велика війна погляд Заходу на Україну та її минуле: дискусія істориків у Празі 2 липня 2024. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-zminyla-pohlyad-ukrayina-zakhid-istoryky/18169.html>
- Наталка Зубар: Не треба повертати мавп до зоопарку / Жадан, Стандарти кухонно-диванної експертизи. *YouTube Channel “Радіо Харпія”*, 26 липня 2024. Тривалість: 36.20. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vElfjy7T3KU&t=328s>
- Олег Сенцов про війну: “Живемо у постійній брехні, треба це закінчувати”. Інтерв'ю Жанни Безп'ятчук. 27.07.2024. 42.04 хв. *YouTube Channel “BBC News Україна”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75Ybs3y60Eo>
- Онишко Л. В. На шляху до історичної справедливості: до 80-х роковин голодомору. *Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць*. Вип. 2. К.: «НБЦ «Пріоритети», 2012. С. 253–261. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/2804/1/zbirnyk2.pdf#page=254>
- Пекар В. Як і коли закінчиться війна?: Проект “Вечір Середи” (з Софією Середою) 31 липня 2024. 47.11 хв. *YouTube Channel “Українська Правда”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LPttvc_PNEo
- Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення / Переклад з рос. Дзвінки Матіяш. Київ: Видавничий дім “КОМОРА”. 2018. 720 с.
- Присяжнюк Ю. П. Європейський вплив на модерне пробудження українства у сучасній історіографії. *Історіографія і джерелознавство. Гуржіївські історичні читання*. 2011. №4. С. 46–50.
- Семергей Н. Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження в другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять*. 2020. №1(42). С. 71–80.
- Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Перекл. з англ. А. Котенко, О. Надтока. 4-те вид. Київ: Дух і Літера. 2021. 464 с.
- Сорока Ю. Культурне розмаїття у соціологічній перспективі: полікультурне суспільство, влада, діалог. *Ideology and Politics Journal*, 2022. № 2(21). С. 105–118. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00006
- Українка Л. Кассандра. *Повне академічне зібрання творів у 14 томах. Том 2. Драматичні твори (1907-1908)*. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2021. С. 9–98.
- Шебелист С. Пробудження приспаної України. *У серці – Україна : поезія, проза, есе, історії із*

- життя, статті, інтерв'ю : збірник / Літературна студія «Заспів» ; Кафедра української літератури ; Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка ; редакторка-упорядниці, авторка передмови Галина Білик. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 432–440. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20460/1/364.pdf>
23. Ash T. G. Ukraine in Our Future. Ukraine faced extraordinarily challenges. But it also presents a challenge for Europe – and a great opportunity. *The New York Review*. February 23, 2023. [digital resource] URL: <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash/>
 24. California law professor investigating cultural genocide in Ukraine / Денис Волоха, 23.07.2024 In: “Голоси війни”. *YouTube Channel “Харківська правозахисна група”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8jnfyyUdrlc&list=LL&index=1>
 25. Fylypovych L., Horkusha O. “”Ruskiy Mir” and “Ukrainskyi Svit”: Ontological and Anthropological Antagonists”. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: 2024. Vol. 44 : Iss. 5, Article 3. P. 18–35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2518>
 26. Gálik, S., & Gáliková-Tolnaiová, S. The Gutenberg Galaxy and its “Twilight” in the Context of Contemporary Electronic Media. *Human Affairs* 24, 2014. P. 461–469. DOI: 10.2478/s13374-014-0241-x
 27. Golovakha Evgenii; Ivashchenko-Stadnik Kateryna; Mikheieva Oksana; Sereda Viktoriya. From Patronalism to Civic Belonging: The Changing Dynamics of the National-Civic Identity in Ukraine. *Madlovics, Bálint; Magyar, Bálint (eds.). Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*. Budapest: Central European University Press, 2023. Pp. 297–330. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/85026/9789633866641.pdf?sequence=1>
 28. Kiryukhin D. The Debates in War and Democracy. *Philosophical Thought*. 2024. 1. P. 56–70. <https://doi.org/10.15407/fd2024.01.056>
 29. Lazarenko, V. “Let the State Decide It All for Me”: The Role of Migration and Integration Policy in the Decision-Making of Ukrainian Refugee Women in Germany. *Journal of International Migration and Integration / Revue de l'intégration et de la migration internationale*. 2024. <https://doi.org/10.1007/s12134-024-01138-9>
 30. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. The making of typographic man. University of Toronto Press, 1962. 294 p. URL: https://www.ocopy.net/wp-content/uploads/2017/10/mcluhan-marshall_the-gutenberg-galaxy-the-making-of-typographic-man.pdf
 31. Shatalov D. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, vol. 67, no. 1–2, 2023. Pp. 71–93. DOI: 10.23858/EP67.2023.3322
 32. Tanner J. The Politics of Memory and the Task of Historians *The Politics of Historical Thinking. Old and New Roles Revisited*. Ed. by Berber Bevernage and Lutz RaPhael. Volume 5. DE GRUYTER OLDENBOURG. 2023. P. 327–349.

References

1. *Viina yak katastrofa. Viina yak nahoda. Podcast Yaroslava Hrytsaka* [War as a catastrophe. War as an opportunity. Yaroslav Hrytsak's podcast.] June 5, 2023. Duration 42.36. *YouTube Channel “Ukrainians”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1ITfW32NT0Y> (in Ukrainian).
2. Vitchenko A. O., Antonenko T. S., Gorovy O. V. (2023). *Dukhovne probudzhennia yunatstva u systemi natsionalno-patriotychnoho vykhovannia* [Spiritual Awakening of Youth in the System of National Patriotic Education]. *Dukhovnist osobystosti: metod-olohiia, teoriia i praktyka*. 2(106). Pp. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-45-58> (in Ukrainian).
3. Halchynskyi A.S. (2004). *Chas natsionalnoho probudzhennia. Publiksystychne ese* [The Time of National Awakening. Journalistic essay]. Kyiv: NISD. 152 p. (in Ukrainian).
4. Homilko O. (2023). *Dekolonizatsiia ukrainskoi kultury: polityka vouk chy natsionalne probudzhennia?* [Decolonization of Ukrainian Culture: Vouk policy or National Awakening?]. *Philosophical Thought*. 3. Pp. 49–58. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049> (in Ukrainian).
5. Hopshta A. (2023). *Vplyv probudzhennia natsionalnoi svidomosti ukraintsiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh u KhIKh st. na formuvannia derzhavnosti* [The Influence of the Awakening of National Consciousness of Ukrainians in the Western Ukrainian Lands in the 19th Century. on the Formation of Statehood]. *Molodyi vchenyi*. 1 (113). Pp. 14–18. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-4> (in Ukrainian).
6. Dolhov I. (2024). *Velyka viina v Ukraini i yaderniy shantazh RF: nebezpechna stratehiia Kremlia* [The Great War in Ukraine and Russian nuclear blackmail: the Kremlin's dangerous strategy]. March. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3837360-velika-vijna-v-ukraini-j-adernij-santaz-rf-nebezpechna-strategia-kremla.html> (in Ukrainian).
7. Zabuzhko O. (2022). *Naidovsha podorozh* [The longest journey]. Kyiv: Publishing house “KOMORA”. 168 p. (in Ukrainian).
8. Zaluzhnyi V. (2024). *Rosiisko-ukrainska viina yak viina perekhidnoho periodu* [The Russian-Ukrainian war as a war of transition period]. *Ukrainska Pravda*,

- July 22. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/22/7466922/> (in Ukrainian).
9. Kostenko L. (1999). *Humanitarna aura natsii, abo defekt holovnoho dzerkala* [The Humanitarian Aura of the Nation, or the Defect of the Main Mirror]. *Naukovi Zapysky. Philologie*. Vol. 17. P. 3–10. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43036277-9461-4d24-b6a3-db7feb0cea18/content> (in Ukrainian).
 10. Krysachenko V., Stepyko M. (2005). *Natsionalne probudzhennia* [National awakening]. In: *Politychny menedzhment*. Pp. 173–179. (in Ukrainian).
 11. Matviishyn I. (2024). *Chy zminyly velyka viina pohliad Zakhodu na Ukrainu ta yii mynule: dyskusiia istorykiv u Prazi 2 lypnia* [Did the Great War Change the West's View of Ukraine and its Past: a Discussion of Historians in Prague July 2, 2024]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-zminyly-pohlyad-ukrayina-zakhid-istoryky/33018169.html> (in Ukrainian).
 12. *Natalka Zubar: Ne treba povertaty mavp do zooparku* (2024) [There is no need to return the monkeys to the zoo]. *Zhadan, Standarty kukhonno-dyvannoï ekspertyzy* [Standards of kitchen-sofa examination]. *YouTube Channel "Radio Khartia"*, July 26, 2024. Duration: 36.20. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vElfjy7T3KU&t=328s> (in Ukrainian).
 13. *Oleh Sentsov pro viinu: "Zhyvemo u postiinii brekhni, treba tse zakinchuvaty"* (2024) [Oleh Sentsov on the war: "We live in a constant lie, we must end it."]. *Zhanna Bezpyachuk's interview. 27.07.2024*. Duration: 42.04 хв. In: *YouTube Channel "BBC News Ukraine"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75Ybs3y60Eo> (in Ukrainian).
 14. Onyshko L.V. (2012). *Na shliakhu do istorychnoi spravedyvosti: do 80-ky rokovyn holodomoru* [On the way to historical justice: to the 80s anniversary of the Holodomor]. *National and Historical Memory: Coll. of science works*. Vol.2. Kyiv: «NVTs «Priorityty». Pp. 253–261. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/2804/1/zbirnyk2.pdf#page=254> (in Ukrainian).
 15. Pekar V. (2024). *Yak i koly zakinchytsia viina?: Proekt "Vechir Sereidy"* [How and when will the war end?: "Wednesday Evening" project] (with Sofia Sereida) July 31. Duration 47.11. *YouTube Channel "Ukrainska Pravda"*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LPttvc_PNEo (in Ukrainian).
 16. Pliushch L. (2018). *U karnavali istorii: Svidchennia* [In the Carnival of History: Evidence] / Transl. from Russian by Dzvinka Matiiash. Kyiv: Publishing Haus "KOMORA". 720 p. (in Ukrainian).
 17. Prysiashniuk Yu.P. (2011). *Yevropeyskyi vplyv na moderne probudzhennia ukrainstva u suchasniï istoriografii* [European influence on the modern awakening of Ukrainianism in modern historiography]. *Istoriografii i dzhereloznavstvo. Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vol. 4. Pp. 46–50. (in Ukrainian).
 18. Semerhei N. (2020). *Istoriografii vplyvu povsiakdennoho zhyttia ukraintsv na natsionalno-kulturne probudzhennia v druhii polovyni KhKh – pershii tretyni KhKh stolittia* [Historiography of the influence of everyday life of Ukrainians on the national and cultural awakening in the second half of the 19th - the first third of the 20th century]. *Istorychna pamiat*. №1(42). Pp. 71–80. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14302/3/Semerhei.pdf> (in Ukrainian).
 19. Snyder T. (2021). *Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Biorus 1569-1999* [Transformation of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999] / Transl. from English by A. Kotenko, O. Nadtoka. 4th Ed. Kyiv: Dukh i litera. 464 p. (in Ukrainian).
 20. Soroka Yu. (2022). *Kulturne rozmaittia u sotsiolo-hichnii perspektyvi: polikulturne suspilstvo, vlada, dialoh* [Cultural diversity in a sociological perspective: multicultural society, power, dialogue]. *Ideology and Politics Journal*. № 2(21). Pp. 105–118. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00006 (in Ukrainian).
 21. Ukrainka L. (2021). *Kassandra [Cassandra]. Complete academic collection of works. In 14 volumes. Volume 2. Dramatic works (1907-1908)*. Lutsk: VNU imeni Lesi Ukrainky. P. 9–98. (in Ukrainian).
 22. Shebelyst S. (2022) *Probudzhennia pryspanoi Ukrainy* [Awakening of sleeping Ukraine]. In *The Heart – Ukraine. U serci – Ukrayina : poeziya, proza, ese, istoriyi iz zhyttia, statti, interv'yu : zbirnyk* [In the heart – Ukraine: poetry, prose, essays, stories from life, articles, interviews: collection] / Literaturna studiya «Zaspiv» ["Zaspiv" Literary Studio]; Kafedra ukrayins'koyi literatury [Department of Ukrainian literature] Poltavskyj nacionalnyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka [Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University]; redaktorka-uporyadnytsya, avtoroka peredmovy [editor-compiler, author of the foreword] Galyna Bilyk. Poltava : PNPu imeni V. G. Korolenka. Pp. 432–440. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20460/1/364.pdf> (in Ukrainian)
 23. Ash Timothy Garton. (2023). *Ukraine in Our Future. Ukraine faced extraordinarily challenges. But it also presents a challenge for Europe - and a great opportunity.* *The New York Review*. February 23. [Digital resource]. URL: <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash/>
 24. California law professor investigating cultural genocide in Ukraine, Denys Volokha, 23.07.2024 *"Holosy*

- viiny". YouTube Channel "Kharkivska pravozakhysna hrupa". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8jnfyyUdrlc&list=LL&index=1>
25. Fylypovych L., Horkusha O. (2024). "Ruskiy Mir" and "Ukrainskyi Svit": Ontological and Anthropological Antagonists," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44: Iss.5, Article 3. Pp. 18-35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2518>
26. Gálik S. & Gáliková-Tolnaiová S. (2014). The Gutenberg Galaxy and its "Twilight" in the Context of Contemporary Electronic Media. *Human Affairs* 24. Pp. 461–469. DOI: 10.2478/s13374-014-0241-x
27. Golovakha Evgenii, Ivashchenko-Stadnik Kateryna, Mikheieva Oksana, Sereda Viktoriya. (2023). *From Patronalism to Civic Belonging: The Changing Dynamics of the National-Civic Identity in Ukraine*. Madlovics, Bálint; Magyar, Bálint (eds.). *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*. Budapest: Central European University Press. Pp. 297–330. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/85026/9789633866641.pdf?sequence=1>
28. Kiryukhin D. (2024). The Debates in War and Democracy. *Philosophical Thought*, 1. Pp. 56–70. <https://doi.org/10.15407/fd2024.01.056>
29. Lazarenko V. (2024). "Let the State Decide It All for Me": The Role of Migration and Integration Policy in the Decision-Making of Ukrainian Refugee Women in Germany. *Journal of International Migration and Integration / Revue de l'integration et de la migration internationale*. URL: <https://doi.org/10.1007/s12134-024-01138-9>
30. McLuhan M. (1962). *The Gutenberg Galaxy. The making of typographic man*. University of Toronto Press. 294 p. URL: https://www.ocopy.net/wp-content/uploads/2017/10/mcluhan-marshall_the-gutenberg-galaxy-the-making-of-typographic-man.pdf
31. Shatalov D. (2023). Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*. Vol. 67, no. 1–2. Pp. 71–93. DOI: 10.23858/EP67.2023.3322
32. Tanner J. (2023). The Politics of Memory and the Task of Historians. *The Politics of Historical Thinking. Old and New Roles Revisited*. Ed. by Berber Bevernage and Lutz RaPhael. Vol. 5. DE GRUYTER OLDENBOURG. Pp. 327–349.